

PALEOLIT DAVRI ARXELOGIYASI VA PALEOLIT DAVRINING O'RGANILISH TARIXI

Ko'chimov Javohir Ilhom o'g'li

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

pedagogika va ijtimoiy fanlar fakulteti

Tarix ta'lim yo'nalishi 1-22 guruh talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada tosh davri arxeologiyada qadimgi (paleolit) va yangi (neolit) tosh davrlariga va paleolit davrining o'rgan va har bir davr to'g'risida ma'lumotlar yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *tosh davri paleolit davri, ekzogamiya, orinyak davri, solyutre davri, madlen davri, ov qurollari, mehnat qurollari, tosh nayzalar, pichoqlar, qirg'ichlar, teshgichlar, arxeologiya.*

Tosh davri eng uzoq davom etgan tarixiy davr hisoblanib, qadimgi odamlar tomonidan mazkur davrda asosiy mehnat qurollari toshdan yasalgan. Tosh davri milodgacha IV ming yillikkacha davom etgan. Tosh davri arxeologiyada qadimgi (paleolit) va yangi (neolit) tosh davrlariga bo'linadi. Shuningdek, paleolitdan neolitga o'tish davrini bir-biriga bog'lovchi o'rta tosh davri (mezolit) ga ham bo'linadi. Tosh davrida insoniyat rivojlanishining natijasi o'laroq ko'plab yirik kashfiyotlar qilingan. Ular sirasiga olovni olish va undan foydalanish, kiyim-kechak tayyorlash, uy-joy qurish, kamonning kashf etilishi, turli mehnat, ov va baliqchilik qurollarining yasalishini alohida ko'rsatib o'tish mumkin. Tosh davrining oxiriga kelib odamlar turli idishlar yasashni, mato tayyorlashni o'rganadilar. Shuningdek, turli narsa buyumlar, o'simliklar va hayvonlarning foydali tomonlarini ham o'zlashtirdilar. Eng diqqatga sazovor jihati dehqonchilik va chorvachilikning vujudga kelishi, ya'ni mehnat taqsimoti bo'ldi. Paleolit davri tosh davrining eng qadimgi davri bo'lib, bundan 2,5 mln.dan 14 ming yillikkacha bo'lgan davr kiradi. Paleolit davri o'z navbatida 3 bosqichga bo'linadi: quyi yoki ilk paleolit (2,5 mln. – 150 mingyillik), o'rta paleolit (150 ming yillikdan – 40 ming yillikgacha) va yuqori yoki so'nggi paleolit (40 – 14 ming yilliklar). Insoniyatning qadimgi davri haqida antik davr mualliflarining asarlarida dastlabki ma'lumotlar keltiriladi. Yunon faylasufi Demokrit (mil.av. 460-370) ibtidoiy davr odamlarining hayotini tasvirlar ekan, ularni boshpanasiz, kiyim-kechaksiz, olovni bilmay va tartibsiz hayot kechirganliklarini keltirib o'tadi. Aristotel, mil.avv. I asrning 1-yarmida yashab o'tgan faylasuf Lukretsiyning asarlarida ham qadimgi odamlar hayoti haqida ayrim ma'lumotlar uchraydi. 1813 yilda daniyalik tarixchi Vedel Simonsen qadimgi davr - tosh, bronza va temir davriga bo'linishini taklif qilgan bo'sada arxeologik jihatdan isbot qilib bera olmagan. Buni yana bir daniyalik tarixchi, Kopengagen muzeyining direktori, arxeolog Kristian Yurgensen Tomsen (1788-1865) amalga oshiradi. U topilgan moddiy ashyolarni 3 davr bo'yicha taqsimlab chiqadi. U aniq bir davrni bermagan bo'lsada, mehnat qurollarining yasalish

uslublaridan kelib chiqib bosqichlarga bo'lganligini ko'rsatadi. Uning bu fikri ko'pchilik tarixchilar, xususan nemis mutaxasislari tomonidan qattiq tanqid qilinadi. O'rta Osiyoda paleolit davrining o'rganilish tarixi 1938 yildan boshlanadi. Bu yilda A.P. Okladnikov tomonidan Teshiktosh g'ori topiladi va mustye davri madaniyati hamda neandertal tipga mansub odam suyaklari topiladi. Bu esa, O'rta Osiyoning boshqa hududlarida ham ilk paleolit davriga oid yodgorliklarini topib o'rganish imkoniyati paydo bo'ldi. İlk paleolit davri yodgorliklarida D.N. Lev, B.A. Ranov, M.M. Gerasimov, R.H. Suleymanov, M.R. Qosimov, N.X. Toshkanboyev, O'.I. Islomovlar tomonidan tadqiqotlar olib bordilar. İlk paleolit davrida insoniyat tarixida tabiat katta ahamiyatga ega bo'lgan. Inson va uni o'rab turgan tabiat o'rtasidagi doimiy munosabatlar uzluksiz jarayon shaklini olgan. İlk paleolitda biologik jihatdan – tabiiy saralanish va jinsiy tanlanish, mehnat jarayonida arxantropalar (dastlabki odamlar) o'tmishdoshlaridan juda uzoqlashib ketadilar. Mehnat qurollarini yasash, qo'lning mehnat faoliyati uchun bo'shashi, uni alohida vazifalar bajarishi, go'shtli ovqatning iste'mol qilinishi va boshqa ijtimoiy va tabiiy omillar tufayli odamzod rivojlanib borgan. İlk paleolitning dastlabki davrida Janubiy va O'rta Yevropada iqlim subtropik, Janubiy Osiyo va Afrikada esa, tropik bo'lib, issiqsevar hayvonlar keng tarqalgan. Masalan, Yevropada fillar, begemotlar, primitiv (Stenon otlar) otlar; Osiyoda esa, ibtidoiy xo'kizlar, karkidonlar, zebra paydo bo'lgan. O'simliklar esa, hamisha yashil rangda bo'lgan. Janubiy va Markaziy Yevropa hududlarida shamshod, dafna, anjir; Yevropaning boshqa hududlarida esa, qalin, keng bargli daraxtlardan tashkil topgan o'rmonlar tarqalgan. Osiyo va Afrika hududlarida ham issiqsevar o'simliklar keng tarqalgan. İlk paleolitda dastlabki odamlar Shimoliy Afrika, Yevropa va Osiyo hududlarida yashagan. Miloddan avvalgi 600-400 ming yilliklarga kelib, ular Markaziy Osiyo, Kavkazorti hududlariga ham o'rnashadi. Janubiy Qozog'iston hududida ham ilk paleolit davriga oid birqancha yodgorliklar ochib o'rganilgan. Takali, Bo'rinqazigan, Tanirqazigan, Kamar va Shabakti shular jumlasidandir. Takali joy-makonlari Qoratog' tizmasi yonbag'irlarida joylashgan yodgorliklar majmuasi hisoblanadi. Bu yerdan yirik tosh chopqilar, yirik uchrindilar va yumaloq toshlardan iborat jami 300 dan ortiq tosh qurollari topilgan. Olimlarning fikriga ko'ra, Takali tosh qurollari ilk tosh asrining so'nggi bosqichi – ashell-mustye davriga, ya'ni mil. avv. 300-100 ming yilliklarga mansubdir. Qirg'iziston hududida ham ilk tosh davriga oid yodgorliklar topib o'rganilgan. 1953 yilda On Archa degan joyidan mil. avv. 300-100 ming yilliklarga mansub chaqmoqtoshdan yasalgan qo'l cho'qmorlari, nukleuslar, uchrindi va boshqa tosh parchalari topilgan. Tojikistonda arxeologlar va geologlarning hamkorligidagi tadqiqotlari natijasida Qoratog' I, Lohutiy I va Havolang kabi joy-makonlari topildi. Qoratog' I joy-makoni Dushanbe shahridan 50 km janubi-sharqda, O'tagan qishlog'idan 1 km janubi-sharqda joylashgan. Bu yerdan qirg'ich, teshgich, chopper, uchrindilar, tosh parchalari, nukleuslar, qayroq toshlar, qo'pol tosh chopqilari topilgan. 1947 yilda mash'hur arxeolog olim A.P. Okladnikov Turkmanistonning janubiy qismida, Kopetdog' etaklaridan ilk tosh davriga oid yodgorliklarni tadqiq etgan. Yaganja va Qora Tanger shular jumlasidandir. Mustye

davrining o'rganilishi O'rta Osiyo hududida Teshiktosh g'orining ochilishi bilan bog'liq. Bugungi kungacha mustye davriga oid 100 dan ortiq yodgorliklar ochib o'rganilgan. O'rta Osiyoning eng mash'hur mustye yodgorliklariga Teshiktosh, Omonqo'ton, Obirahmat, Xo'jakent, Ko'lbuloq, Qo'tirbuloq, Uchtut, Qayroqqum, Og'zikichik, Oqjar, Qora-Bura, Tossar va boshqalarni kiritish mumkin. Ma'lumki, paleolitning so'nggi bosqichigacha ibtidoiy to'dada guruhli, tartibsiz nikoh munosabatlari hukmron edi. Ammo yuqori paleolit davrida oila-nikoh munosabatlari tartibga solina boshladi. Shuni ta'kidlash joizki, bir-birlari bilan qarindoshlik iplari bir bo'lgan, kelib hukmronlik qiladi. Guruhli nikoh odatiga ko'ra ota noma'lum qoladi. Qon-qarindoshlik ona urug'i doirasida rasmiylashadi. Bir urug'ning erkaklari ikkinchi urug'ning ayollari bilan jinsiy aloqada bo'ladi. Tabiiyki, aniq sherik bilan jinsiy aloqa qilish hali yo'lga qo'yilmaydi. Aniq sherik bilan aloqa qilish huquqi ham ayollar ixtiyorida bo'ladi. Urug' ichidagi nikoh o'rniga urug'lar orasidan nikoh munosotalariga o'tiladi. U fanda ekzogamiya deb ataladi. Jamiyatda urug'lar o'rtasida guruhli nikohlar saqlanib, avlod ona urug'i orqali davom etadigan bo'ladi. Bu esa, o'z navbatida onaning o'rni va uning ijtimoiy hayotdagi rolini mustahkamlaydi. Yuqori paleolitda sekin-asta juft oilalar ham paydo bo'la boshlaydi. Odamlarning ongi va dunyoqarashi o'sib boradi. Ular qon-qardoshlik hislarini anglab, ehtiyojni birgalikda qondirish uchun birlashishga intiladilar. Yuqori paleolitda bir necha urug'lar qarindoshlik munosabatlarini o'rnatadi. Bu munosabatlar dastlab urug'lar orasidagi guruhli nikoh orqali shakllanib, uning asosida yangi urug'ga nisbatan ko'lami keng bo'lgan jamoat tashkiloti - qabilalarni vujudga keltiradi. Qabilalar urug'lar ittifoqi bo'lib, ular o'ziga xos jamoa tashkiloti edi. Qabilalar o'z hududi va ov qilish joylariga ega bo'ladi. Yuqori paleolit kishilari ovchilik, terimchilik va baliqchilik kabi xo'jalik mashg'ulotlari bilan shug'ullangan. Ovchilik xo'jalikning asosi bo'lib, mehnat va ov qurollari orasida o'tkir uchli nayzaning kashf etilishi ovdan keladigan kundalik tirikchilik daromadini ko'payishiga olib kelgan. Baliq ovi xo'jalikda asosiy rol o'ynamasa-da bu sohaning kashf etilishi ibtidoiy xo'jalik uchun katta ahamiyat kasb etar edi. Termachilik ham ovchilik bilan bir qatorda o'zining yangi imkoniyatlarini bera boshlaydi. Ya'ni odamlar ilk bora yovvoyi boshqoqli o'simliklardan foydalanish yo'llarini izlab topadilar. Yuqori paleolitning yana bir xususiyatli tomoni shundaki, bu davr odamlari o'zlarigayashash uchun doimiy kulbalar qurishni kashf etdilar. Ular dastlabki yerto'lalar, yarim yerto'la va chayla shaklidagi kulba (uy) lar edi. Uylar odatda aylana, yarim aylana shaklida bo'lib, ularning o'rtasida albatta o'choq joylashgan. Bir o'choqli kichkina kulbalar bilan bir qatorda bir necha o'choqli, yirik uzunchoq shakldagi kulbalar ham keng tarqaladi. Bu o'choqlarda qalin kulqatlami, oziq-ovqatlarning qoldiqlari hozirgi kunimizgacha saqlanib qolgan. Yuqori paleolitning eng katta yutug'i – antropogenez jarayonining tugallanishi va hozirgi qiyofadagi odamlarning shakllanishi edi. Odam o'zining rivojlanish jarayonida «maymun odam» (pitekantrop) dan «ishbilarmon odam» (homo habilis) ga so'ngra «ongli odam» (Homo Sapiens) darajasiga yetdi. Hozirgi qiyofadagi odam fanda «kramonon odami» deb ataladi. Ular yuqori paleolit davrida

Osiyo hududlarini, Yevropaning yuqori hududlarini egallagan, Bering bo'g'ozini orqali Amerika qit'asiga, Janubiy-sharqda Hindixitoy, Indoneziyadan Avstraliyaga, Tasmaniyaga va Tinch okeani orollariga siljigan va o'rnashgan. Yuqori paleolitda hozirgi zamon tipidagi odamning shakllanishi bir vaqtning o'zida yevropa, negr va mo'g'ul irqalarining paydo bo'lishiga olib kelgan. Shuni alohida qayd qilish kerakki, odamlar o'rtasidagi irqiy tafovut - bu inson hayoti va uning tabiat sirlarini bilib olish qobiliyati bilan bog'liq bo'lmagan ikkinchi darajali tashqi ko'rinish belgilaridir. Ular bir-birlaridan terisining rangi, soch va ko'zlarining shakli va rangi, muskullarining uzun-kaltaligi, bosh suyagining shakli va boshqa belgilari bilan farq qiladi. Ularning barchasi uchun pitekantrop, sinantrop va neandartal taraqqiyot bosqichlarini o'tish joiz bo'lgan va odamzodning —Homo Sapiens bosqichini uch irqning har biri bir davrda bosib o'tilgan. Yevropa irqi odamlari asosan, Yevropa hududlarida yashagan. Ular baland bo'yli, qomatli, bosh suyagi va yuzi uzunchoq, terisini rangi oq, ko'zlari ko'k, sochlari sariq bo'lib, Yevropaning mavjud tabiiy sharoiti bu tipning ana shunday alomatlar bilan shakllanishini ta'minlagan. Paleolitning so'nggi bosqichi 3 davrga bo'lib o'rganiladi:

- 1.Orinyak davri;
- 2.Solyutre davri;
- 3.Madlen davri.

Bu davrlar arxeologlar tomonidan Fransiyadan dastlab topib o'rganilgan makonlar nomi bilan atalgan. Yuqoridagi bosqichlar Yevropa paleoliti so'nggi bosqichiga xos bo'lib, boshqa hududlarga to'liq mos kelmaydi. Ammo moddiy madaniyatdagi xususiyatlar barcha mintaqa va hududlardagi yodgorliklar uchun umumiydir. Orinyak va solyutre davrlari bir-biriga juda o'xshash, tosh qurollar o'rtasida katta tafovutlar yo'q. Ammo tosh qurollar shaklan ozroq farqlanadi. Bu bosqichlar mil. avv. 40-12ming yilliklarga mansub. Orinyak bosqichiga quyidagi qurollar mansub: tosh parrakchalarning turli shakldagi turlari (uzunchoq, to'g'ri, pichoqsimon, yalpoq va qirrali), kesish xizmatinibajaruvchi haqiqiy tosh pichoqlar. Orinyakda mehnat qurollari 2 turga bo'lingan bo'lib, ular tosh kesgich, tosh qirg'ichlar edi. Tosh qurollar qirrali va yoysimon shaklda bo'lgan. Orinyak va mustye davrlari o'rtasida muhim o'rtoqlik va urug'chilik jamiyati tashkil topadi. Salyutre davrida toshga ishlov berishning o'ziga xos usuli – ezib retushlash, ya'ni yo'nish usulidan keng foydalanilgan. Unda mustye davridagi tosh qurol yasashda paydo bo'ladigan disksimon tosh o'zak – _ucleus o'rniga uzunchoq shakldagi yadro hosil qilinadi. Endi toshdan uchirma usuli o'rniga ezib retushlash usulidan foydalanib, keskir, qirrali pichoqsifat uzunchoq qurollar yasaladi. Natijada, tosh qurolning turi va vazifasi kengayadi. Ular kesuvchi, arralovchi, shiluvchi, teshuvchi xususiyatlarga ega bo'ladi. Yuqori paleolitning so'nggi bosqichi madlen davri hisoblanadi. Madlen davriga kelib tosh qurol bilan birga suyakdan yasalgan qurollar ham ishlatiladi. Dastlab, suyakdan yasalgan ko'p tishli qarmoq (garpun) lar paydo bo'ladi. Tosh qurollar orasida chaqmoqtoshdan yasalgan nayza uchlari keng tarqalgan. Ibtidoiy kishilar yasagan tosh qurollar yuqori paleolitda 2 ga bo'lingan:

1. Ov qurollari

2. Mehnat qurollari

Tosh nayzalar, pichoqlar, qirg'ichlar, teshgichlar – ov qurollari vazifasini bajargan. Mehnat qurollari – tosh va suyakdan yasalgan bo'lib, ular turli ho'jalik mashg'ulotlarida (terimchilik, ovchilik) qo'llanilgan. Ibtidoiy jamoa xo'jaligining rivojlanishida mehnat qurollari ishlab chiqarish va ulardan ho'jalik yuritishda foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi. Tosh qurollar yordamida hayvonlarning shoh va suyaklaridan mehnat qurollari yasash jo'riy etiladi. Suyakdan qurol yasash va suyak bilan ishlash jarayonida birinchi bor tasviriy san'at namunalarini yasash kashf etildi. Suyakdan turli taqinchoqlar yasash, suyak ustiga turli rasmlar solish va nihoyat suyakdan jamoaning boshlig'i, jamoaning eng nufuzli a'zolari bo'lgan onalarni ilohiylashtirishga qaratilgan haykalchalarni yasash odat tusiga kiradi. Dastlab birinchi navbatda homilador ayollar rasmi chizilib, ularning haykalchalari yasalgan. Yuqori paleolit odamlari yirik hayvonlar rasmini chizib, ularga uyushtirilgan ov manzarasini tasvirlaydilar. Shu tariqa ibtidoiy tasviriy va amaliy san'at paydo bo'ladi. Insonning tabiat bilan munosabatga kirishishi va uni o'rab turgan olam to'g'risida keng bilimga ega bo'lishi dunyoni anglashda o'ziga xos dunyoqarashni shakllanishiga olib keladi. Oddiy dunyoqarash paleolit davri san'atini vujudga kelishiga sabab bo'ladi. Ibtidoiy san'at va uning rivojlanishi haqida bilimlarni to'plana boshlanishi bilan ibtidoiy davr madaniyati to'g'risidagi tushunchalar paydo bo'ladi. Bu boradagi dastlabki ma'lumotlar XIX asrning 40-yillariga to'g'ri keladi. Ammo ibtidoiy odam, uning hayoti, turmush-tarzi haqidagi ma'lumotlar yangi fan bo'lgan arxeologiyaga, moddiy-madaniyat topilmalariga qiziqish uyg'onishiga sabab bo'lmadi. Chunki dastlab bu ma'lumotlar ommalashmadi yoki ularning haqiqitligiga shubha bilan qaraldi. Ibtidoiy san'at haqidagi qarashlarga 1879 yilda olim Savtuola omonidan Ispaniyaning Altamir g'oridan topilgan tasviriy san'at namunalari e'lon qilingach e'tibor berildi. Olim Altamir g'ori devorida qizil, qirmizi oxra (mineral bo'yoq) da chizilgan bizon va otlar rasmi – suratlariga duch keladi. Bu yerda shuningdek devorlarga chekilgan (tosh devorga o'yib ishlangan) zubr, to'ng'iz, kiyik rasmlari ham bo'lgan. Arxeolog Savtuola g'ordan topilgan suratlarni e'lon qilganda hech kim unga ishonmaydi. Aksincha uni qalbakilikda ayblaydilar. Oradan 20 yil o'tib, Fransiyaning ko'p g'or va makonlaridan boshqa rasmlar qatorida yo'qolib ketgan hayvonlar – bizonlar, mamontlar, begemotlar suratlari topilgach, Altamir yodgorliklari paleolit moddiy madaniyatiga tegishli ekanligi tan olinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Muqimjanovna, Mohira Muydinova, и Karimjonova Gulshanoy Sherali qizi. 2023. «JAMIYATDA BO'LAYOTGAN O'ZGARISHLARNING OILAGA TASIRI». Новости образования: исследование в XXI веке 1 (6):1068-72. <http://nauchniyimpuls.ru/index.php/noiv/article/view/3826>.

2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T., 2008.

3. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – T., 1998.

4. Sagdullayev A. Qadimgi O'rta Osiyo tarixi. – T., 2004.

5. Annayev T., Shaydullayev Sh. Surxondaryo tarixidan lavhalar. – T., 1997.

6. Asqarov A. Eng qadimgi shahar. – T., 1990.

7. Jo'raqulov M., Isomiddinov M. O'rta Osiyo kulolchiligi tarixidan. – Samarqand,

8. Isomiddinov M.H. Sopolga bitilgan tarix. – T., 1993.

9. Kabirov J., Sagdullayev A. O'rta Osiyo arxeologiyasi. – T., 1990.

10. Eshov B.J. Qadimgi O'rta Osiyoning shaharlari tarixi. – T., 2006.

11. Qadimgi tarixchilar O'rta Osiyo haqida. – T., 2008.

Saydaliyevich, U. S., & Sardorbek, S. (2022). FIGHT AGAINST OFFENSES. RESPONSIBILITY OF MILITARY SERVICES. MODELS AND METHODS FOR INCREASING THE EFFICIENCY OF INNOVATIVE RESEARCH, 11(1), 359-366.

Tojimatovich, A. A., & Saydalievich, U. S. (2022). Abduganiyev Jamhurbek Isroil ogli." Life of the Faculty of Military Education." Zien Journal of Social Sciences and Humanities, 8, 6-9.

Tojimatovich, A. A., Saydalievich, U. S., & Isroil ogli, A. J. (2022). Life of the Faculty of Military Education. Zien Journal of Social Sciences and Humanities, 8, 6-9.

Saydaliyevich, U. S. (2022). Struggle of the peoples of Central Asia against the Achaemenids Tomaris, Shirak. Periodica Journal of Modern Philosophy, Social Sciences and Humanities, 6, 64-67.

Kuyoshbek, Y., Nurmukhammad, K., Arabboy, Y., Sardorbek, S., & Saydaliyevich, U. S. (2022). THE CONQUEST OF CENTRAL ASIA BY THE ARABS. In INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CONFERENCE (Vol. 1, No. 4, pp. 130-134).

Tojimatovich, A. A., & Saydaliyevich, U. S. (2021). Formation Of Science as A Value and Classification of Values. Texas Journal of Multidisciplinary Studies, 3, 172-178.

Saydalievich, U. S. (2021). Abdulhakimov Shahzodbek Abdurashid ogli, and Xofizov Javohirbek Qurbonboy ogli." UNDERSTANDING AND CONCEPTING BALLS IN THE SPIRIT OF MILITARY PATRIOTISM." Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 9, 924-929.

Khalilovich, M. S., Saydaliyevich, U. S., & Ogli, A. O. M. (2022). Education of young people in the spirit of military and patriotism. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 10(2), 572-574.